

panoptikon ve “görünerek” toplumlaşmak

Kubilay AKMAN

Dr., Sosyolog

*En büyük düşmanınız, sinir sisteminizdir, diye düşündü. Herhangi bir anda
içinizdeki gerilimin kendisini görülebilir semptomlara tercüme etmesi olasıydı.*

George Orwell, 1984

I.

İnsanın görüşünün bir “sınır”ı vardır. Ne var ki, insan sınırları zorlar, kanaat etmez ve hep daha fazlasını arzular. Bu “görmek” söz konusu olduğunda da böyledir. Görebilmek, vakıf olabilmek anlamında bireysel ve genel olarak insanın belirli sınırlara dayandığı anlar vardır. Bunların bir kısmı fiziksel sınırlar bir kısmı da tarihsel, geleneksel, kültürel kodlarla belirlenmiş olan sınırlardır. Fakat modernlik, birçok noktada olduğu gibi “görüş”ün sınırları bağlamında da kural tanımazlığa teşne bir toplumsal akım halinde tezahür etti ve etmeye devam ediyor. Geçmişte, Gelenek’in kurallarıyla şekillendirilmiş olan mahrem alanın özelliği ve kamusal alanın öncelikle ilahî, ancak onun ardından dünyevî erkin denetimiyle varlık kazanan görülebilirliği, modern iktidarın biyo-politik mekanizmalarıyla büyük oranda çözülmüş, transparanlığın bir tür görerek muktedir olmayı mümkün kılan yayılımına imkân tanımıştır.

Her şeyi görmek ve her şeyi bilmek, içinde bulunduğumuz İbrahimî dinler coğrafyasında, geleneklerde ancak Tanrı’nın sahip olabileceği bir güçtür. İslami-

yet'e göre Allah insanların bütün işlediklerini, bütün edimlerini görür. Göklerde ve yerdeki bilinmeyenleri bilmek sadece O'na aittir.¹ Allah, Hazreti Peygamber'e şöyle buyurur: "(Ey Muhammed!) Sen hangi işte bulunursan bulun, ona dair Kur'an'dan ne okursan oku ve (ey insanlar, sizler de) hangi şeyi yaparsanız yapın, siz ona daldığınızda biz sizi mutlaka görürüz. Ne yerde, ne de gökte, zerre ağırlığına, (hatta) bu zerreden daha küçük veya daha büyük olsun, hiçbir şey Rabbinden uzak (ve gizli) olmaz; hepsi muhakkak apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı)dır."² İslamiyetle en olgun aşamasında yansımaları bulan "her şeyi gören Tanrı," anlayışı Musevilik ve Hıristiyanlıkta da böyledir. Kapıların ardını görmek, bilinmeyeni bilmek, gösterilmeyeni "izleyebilmek" ilahî bir olgu ve güçtür. Bu anlamda "mahrem" ancak Tanrı'nın katında hükmünü ve perdelerini yitirir.

Bizim burada sorunsallaştıracağımız konu, nasıl seküler otoritelerin, modern paradigma içinde, gelecekte Tanrı'ya özgü olan bir mevkiye göz dikmiş olduğudur. Panoptikon, sınırsız görerek hükmetmek ve bu "görüş"ün altında toplumu inşa etmek, modern biyo-politikanın ve iktidarın çekirdeğini oluşturan unsurlardandır. Önce Foucault'nun tartıştığı anlamda klasik panoptikon mekanizmasının nasıl işlediğine bakacağız. Ardından, içinde bulunduğumuz küresel çağda panoptikonun hangi merhalelere ulaştığını tartışacağız.

II.

Michel Foucault'nun iktidar ve egemenlik tartışmalarında önemli çıkış noktaları sunan "panoptikon" (panopticon) kavramı büyük oranda Bentham'ın mimari konseptine ve kurgusuna dayanır. Bu mimari konseptte göre, çeperde bir halka olarak merkezi sarran bir dış bina, merkezde ise gözetleme pencerelelerinin olduğu bir kule bulunur; periferik bina yapının geneline açılan hücrelerden oluşmuştur; hücrelerin biri dışarıdan güneşin gelmesini sağlayan diğeri de gözetleme kulesinden gözlemeyi mümkün kılan iki penceresi vardır. Artık tek gereken bu hücrelere, iktidarın öngördüğü şekilde, bir delinin, hastanın, mahkûmun, işçinin ya da öğrencinin yerleştirilmesidir. Arkadan gelen ışıklandırma sayesinde gözetici/denetleyici (supervisor), görülmeden hücrelerin içinde olup bitenleri gözleyebilir. Panoptik mekanizmalar tarafından oluşturulmuş olan mekânsal düzenlemeler bunu mümkün kılmaktadır. Bu zindanın üç

temel prensibini değiştirmektedir: kapatılma, ışıktan yoksun kalma ve saklı olma. Birincisi hâlâ geçerli olmakla beraber diğeri iki prensip etkisiz hâle gelmektedir. Bu mekanizma içinde, birçok kafeste, tek oyuncusu olan tiyatrolarda birçok aktör var gibidir. Zindandaki karanlığın koruyuculuğunun aksine, panoptikon'da tam bir aydınlatma ve her detayın görülmesiyle bir hegemonya oluşturulmuştur. Burada, "görünürlük tuzaktır."³ Panoptik egemenlik süreçleri, görenlerin, görme edimi paralelinde toplumu oluşturduğu ve işler hâle getirdiği bir süreçtir. Bu anlamda bu durum, egemenlik ve iktidar ilişkilerinde paradigmatik bir kırılmaya işaret eder.

Evimizden çıkıp işimize, okulumuza, alışveriş yaptığımız marketlere vb. giderken bizi kaç kamera görür? Kaç güvenlik ekranının siyah beyaz ya da renkli ekranında, parazitler arasında suretimiz belirmiştir? Kaç elektronik kartı (banka kartı, alışveriş kartları, iş yeri giriş kartları vs.) kullandığımızda adımız, ruhumuz, hayatımız kodlarla ve rakamlarla dijitalleşmiştir? Bilemeyiz!

Disipline, cezaya ve zorlamaya dayanan bir iktidar algısı katı kurallara ve onların uygulanma süreçlerinin kesin olarak denetlenmesine dayanır. Panoptikon ilkesine göre şekillenen biyo-iktidar ise bedenleri, bireyleri ve onların edimlerini görerek, gözetleyerek ve bu anlamda geçmiş hakim episteme'de tanrısal bir güç olarak görülen pozisyona özenerek hükümlerini altına alır. Foucault uyarıyor: "görünürlük tuzaktır!" Bugün içinde bulunduğumuz çağdaş toplumlardaki gündelik yaşantılara bakalım. Hangimiz panoptik mekanizmalar bağlamında "görünür" değiliz"? Modern yaşamda, küresel toplumları sarmalayan iktidarın gözü yaşamın her alanını kuşatmaktadır. Müdahalesizce "görünürüz", çoğu zaman panoptik kulelerin içi de boştur. Aslında bugünün küresel, modern, ileri, elektronik ve siber panoptik toplumsallıklarında bir süpervizör (denetleyici, gözleyici) dahi olmadan öteki-leşen/leştiren göz bize bakmaktadır.

III.

Evimizden çıkıp işimize, okulumuza, alışveriş yaptığımız marketlere vb. giderken bizi kaç kamera gö-

rür? Kaç güvenlik ekranının siyah beyaz ya da renkli ekranında, parazitler arasında suretimiz belirmiş-tir? Kaç elektronik kartı (banka kartı, alışveriş kartları, iş yeri giriş kartları vs.) kullandığımızda adımız, ruhumuz, hayatımız kodlarla ve rakamlarla dijitalleşmiştir? Bilemeyiz! Görünürlük tuzaksa, modern zamanlarda her birimiz elektronik birer tuzağın düğümlendiği bir “nokta” olarak özneliğimizi ve kendiliğimizi tadıyoruz. Göz/ler görüyor, kaydediyor, biriktiriyor ve “etiketliyor”.

Modern toplumlarda iktidar seküler rasyonalizmin de sınırlarını zorlarcasına adeta mistik bir güce öykünüyor. Her şeyi görmek, her şeyi bilmek!

Bugün çok yaygın olan internetteki “sosyal paylaşım siteleri”nden biliyoruz etiketlemeyi. Bir arkadaşınızı, tanıdıklarınızı, kendinizi fotoğraflarda etiketliyorsunuz (*tag*). Günümüzün küresel enformasyon toplumlarında hayatın her alanında, otomatik süreçler tarafından etiketleniyoruz (*tagged*). İktidar –ki burada ve daha önce, hatırlatmaya bile gerek yok, hayatın her alanını kesen sosyolojik bir kavram bağlamında, mikro ve makro tezahürleriyle beliren “iktidar”dan bahsediyoruz- etiketliyor, rakamsallaştırıyor, tasnif ediyor.⁴ Marketler, kullandığınız ürünler, hatta e-mail adresiniz dahi sizi etiketliyor! Nasıl mı oluyor? Cebinizde falanca marketin alışveriş kartı var ve bu kart sayesinde indirimlerden faydalanıyorsunuz. Aslında, bu küçük indirimler o kartı sizin cebinizde tutmak ve tüm alışverişlerinizi bu dijital panoptikon sürecinde görünür kılmak için var. Otomatik olarak, yaptığımız tüketimlerin yansıttığı bilgilerinizle bir müşteri profiliniz çıkıyor. Bir süpervizöre bile gerek yok! Neler tüketiyorsunuz? Ne kadar tüketiyorsunuz? Geçmişte belki birçok sosyologun saha çalışmasıyla açığa çıkaracağı bilgiler, elektronik ortamda kendiliğinden birikiyor ve siz de bu sürecin gönüllü bir aracısı ve nesnesi haline geliyorsunuz. Bu bilgiler üzerinden bu kez size, size özel, tamamen kişiye göre şekillenmiş promosyonlar ve reklamlar geliyor. Bir kez etiketlendiniz!

Bir e-mail kullanıcısısınız ve arkadaşınıza, meslektaşınıza bir mesaj attuktan kısa bir süre sonra, mesaj

içeriğine göre şekillenmiş bir reklam, e-mail hesabınıza girdiğinizde sayfada beliriyor. Örneği somutlaştıralım, tatil planlarınızdan bahsettiniz ve hemen sayfada tatil reklamları belirdi. Bir kitabı aradığınızı söylediniz, kitap satış sitelerinin reklamı geldi. Çocuğunuza oyuncak almak istediğinizi belirttiniz ve bir oyuncak şirketinin reklamı gözükte. Bunlar e-mail hesabınızın hiç de mahrem olmadığının semptomatik ifadeleridir.

Görünürlük, bakan ister siyasal aygıtlar olsun, ister kapitalist işletmeler veya herhangi başka bir kurumsal yapı, günümüz toplumsal süreçlerinin kaçınılmaz bir dayanağıdır. Transparan bir çağda yaşıyoruz ve görünerek toplumlaşıyoruz. “Biri Bizi Gözetliyor,” türünden eğlence programları hayatta hiç var olmayan bir fantezi olarak değil, aksine tam da modern biyo-iktidarın ve küresel panoptikon’un bir karikatürü olarak geçmişte gündeme gelmiştir. Aslında insanların uç ve sıra dışı olarak gördüğü şeyler modern yaşamın sıradan unsurları halindedir.

IV

Modern toplumlarda iktidar seküler rasyonalizmin de sınırlarını zorlarcasına adeta mistik bir güce öykünüyor. Her şeyi görmek, her şeyi bilmek! Fakat önemli bir ontolojik sorun var bu zeminde: iktidarı mümkün kılan, onun panoptik görüşünü ve izleyebilme yetisini sağlayan küresel network’ler, pekâlâ “iktidar-dışı” sosyalliklere de aynı teknolojik/sosyal dayanağı sunmaktadır. Disipliner bir iktidarın toplumu kuşattığı sosyal aşamadaki egemenlik ilişkilerinin aktığı kanallar, karşıt bir kullanıma bugünkü kadar olanak tanımıyordu. Panoptik egemenlik, belli bir yapı-bozumşal zeminde tebaanın bir kısmına da belirli araçsal imkânlar sunmaktadır. Bu distopyanın belki dışarısı yoktur ama içerisinin ne kadar stabil ve sağlıklı olduğunu zaman gösterecektir. ■

dipnotlar

- ¹ Kur’an-ı Kerim, Bakara: 96, 110; Kehf: 26
- ² Kur’an-ı Kerim, Yûnus: 61
- ³ Michel Foucault, *Discipline and Punish / The Birth of the Prison*, translation: Alan Sheridan, Vintage Press, New York, 1977.
- ⁴ Lyall King, “Information, Society and the Panopticon”, *The Western Journal of Graduate Research* (2001), Vol. 10 (1): 40-50.